

РОСІЙСЬКІ МАНДРІВНИКИ В ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОМУ ВИВЧЕННІ КРИМУ В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХІХ СТ.

Розглянуто розвиток історико-краєзнавчих досліджень Кримського півострова російськими мандрівниками в першій третині ХІХ ст. Здійснено аналіз творів російських пілігримів (П. І. Сумарокова, І. М. Муравйова-Апостола, П. П. Свиньїна), що відвідали Тавриду в цей період. Встановлено, що подорожі представників російської інтелектуальної еліти сприяли активному накопиченню кримознавчих матеріалів, заохочували представників столичної інтелігенції до візитів у Крим та спонукали царський уряд до більш активного освоєння краю.

Ключові слова: краєзнавство, мандрівники, подорожні записки, Крим.

Рассмотрено развитие историко-краеведческих исследований Крымского полуострова русскими путешественниками в первой трети ХІХ в. Осуществлен анализ произведений российских пилигримов (П. И. Сумарокова, И. М. Муравьева-Апостола, П. П. Свиньина), которые посетили Тавриду в этот период. Установлено, что путешествия представителей российской интеллектуальной элиты содействовали активному накоплению крымоведческих материалов, привлекали представителей столичной интеллигенции к визитам в Крым и побуждали царское правительство к более интенсивному освоению края.

Ключевые слова: краеведение, путешественники, путевые записки, Крым.

In the article history of historical and region studies of the Crimean peninsula by Russian travellers in the first decades of 19th century has been considered. Analysis of travellers' notes which visited Taurida (P. I. Sumarokov, I. M. Muravyov-Apostol, P. P. Svinin) has been accomplished. It was proved that voyages of members of Russian intellectual elite had helped in case of accumulation of information about Crimea's history, attracted spokesmen of metropolitan intelligentsia to travels in Crimea and facilitated tsar's government to accelerate rate of mastering of this region.

Key words: region studies, travellers, travellers' notes, the Crimea.

У сучасній вітчизняній історичній науці нещодавно оформився перспективний напрямок, що характеризується підвищеним інтересом до історії вивчення українських земель мандрівниками з Росії та Західної Європи. Особливого значення штудії з вивчення записок і мемуарів вояжерів набувають при дослідженні історії України у ХVІІІ-ХІХ ст. Саме цей період відзначається певною нестачею джерел, які б висвітлювали події, що відбувались на території нашої держави за часів відсутності незалежності, з неупереджених позицій. Подорожні щоденники та спогади пілігримів дають нам змогу всебічно дослідити культурні, політичні, соціально-економічні, етнодемографічні процеси, котрі проходили на українських землях наприкінці ХVІІІ-ХІХ ст. Як наслідок, матеріали викладені в записках як західноєвропейських, так і російських мандрівників, дозволяють нам не тільки реконструювати стан та характер дипломатичних, культурних, економічних зв'язків між різними регіонами України, що в першій половині ХІХ ст. належали до складу Російської імперії, але й використати їх у наукових розробках,

присвячених проблемам вітчизняного народознавства та пам'яткознавства.

Серед найбільш цікавих дисертацій з цієї проблеми відзначимо роботи П. О. Бочана [1] та Н. О. Никифорова [2]. Кримські дослідники також досить активно вивчають записки й спогади російських та західноєвропейських пілігримів, що відвідали Тавриду наприкінці ХVІІІ-ХІХ ст. Монографія та серія публікацій А. А. Непомняшого на сьогодні є найважливішим доробком у вивченні внеску мандрівників в історико-краєзнавче вивчення Кримського півострова після його інкорпорації до складу Російської імперії [3; 4; 5; 6; 7]. Також необхідно відзначити дисертацію О. М. Деремедведь, яка дослідила записки англійських мандрівниць, що відвідали Крим у ХІХ ст. [8]. Окрім цього, відзначимо публікації С. В. Громенка та М. І. Храпунова, в яких проаналізовано записки польських та англійських мандрівників, котрі здійснили подорожі до Криму в ХІХ ст. [9; 10; 11; 12].

Незважаючи на те, що кримські дослідники приділяють досить багато уваги подорожнім щоденникам та спогадам вояжерів, у сучасній кримській історіо-

графії спостерігається відсутність комплексного аналізу внеску російських мандрівників в історико-краєзнавче вивчення Тавриди в першій половині XIX ст. Саме тому мета даного дослідження – визначення ролі представників російської інтелектуальної еліти в дослідженні історії, культури, етнографії Кримського півострова після утворення на його території окремої адміністративно-територіальної одиниці – Таврійської губернії.

Після входження Південного Причорномор'я до складу Російської імперії 1783 р. вітчизняні науковці та громадські діячі отримали можливість вільно вивчати географію, історію, економіку, побут та звичаї народів Тавриди. До остаточного приєднання півострова до Російської держави на далекі мандрівки наважувались лише співробітники столичної Академії наук (експедиція В. Ф. Зуєва), котрі мали завдання загального вивчення краю, що протягом багатьох століть залишався для європейської спільноти «terra incognita» через відсутність інфраструктури та значну кількість небезпек на шляху до Криму. Соціально-економічні реформи російської влади в останні десятиріччя XVIII ст. істотно покращили ситуацію в регіоні, відкривши двері для іноземних та вітчизняних пілігримів, які бажали дослідити Кримський півострів. Найбільш відомими відвідувачами Тавриди наприкінці XVIII ст. стали П. С. Паллас, Ж. Рюм, В. В. Ізмайлов та ін.

Одним з російських першовідкривачів Криму на рубежі XVIII-XIX ст. став відомий письменник та громадський діяч Павло Іванович Сумароков (?–1846). Перша його мандрівка до Тавриди відбулась ще 1799 р. Результатом цього вояжу стала книга «Путешествие по востому Крыму и Бессарабии в 1799 г.», яка була опублікована вже 1800 р. В 1802 р. та 1805 р. ця робота була перекладена на німецьку та шведську й видана в Лейпцигу та Стокгольмі [13; 14]. В цьому творі П. І. Сумароков досить докладно змалював перебіг своєї подорожі українськими землями, зробивши наголос на описах пам'яток античності й середньовіччя, економічного розвитку міст Криму [15].

Після завершення подорожі письменник отримав посаду в Міністерстві юстиції. В 1802 році П. І. Сумароков був відраджений до Криму в якості судді, який мав вирішувати майнові суперечки на півострові у складі спеціальної земельної комісії. Саме завдяки діяльності цієї організації, в якій працювали такі відомі громадські діячі, як І. В. Лопухін, Д. Б. Мертваго та ін., в період з вересня 1802 р. до вересня 1810 р. було вирішено понад сімсот судових справ, сформовано законодавчу базу для подальших земельних відносин у Таврійській губернії [16, с. 166–169].

Окрім виконання прямих службових обов'язків у якості судді, П. І. Сумароков досить активно подорожував, вивчаючи Кримський півострів. Більш докладне знайомство з історією, культурою і побутом місцевого населення дало йому змогу підготувати нову книгу – «Досуги кримського судьи, или Второе путешествие в Тавриду», котра була опублікована у двох частинах. Перша з них побачила світ уже 1803 р., а другу частину було надруковано 1805 р.

Цей твір автор присвятив імператору Олександру I [17].

Перша частина «Досугов кримського судьи» містить в собі значну кількість різноманітних кримознавчих відомостей. При підготовці свого твору П. І. Сумароков скористався історичними відомостями з творів античних авторів (Геродот, Пліній), а також трудами авторів епохи просвіти («Таврикия, или Известия древнейшие и новейшие о состоянии Крыма и его жителей до наших времен» А. С. Нарушевича), доповнивши їх власними роздумами та спостереженнями [17, ч. 1, с. 90].

Особливий акцент у другій книзі П. І. Сумарокова зроблено на економічному розвитку півострова. У своєму творі письменник докладно змалював становище кримських портів (Євпаторії, Керчі, Севастополя, Феодосії), проаналізувавши їх торговельні можливості. Так, наприклад, розповідаючи про Євпаторію, він відзначив, що місто щорічно відвідують до ста сімдесяти іноземних торговельних кораблів з різноманітними товарами: кавою, прянощами, фруктами, шовком. За даними автора «Досугов кримського судьи» загальний товарообіг у місті 1801 р. досягав 55 000 руб. [17, ч. 1, с. 130–131].

Розповідаючи про зміни, котрі відбулись на півострові після приєднання його до Російської імперії, особливу увагу мандрівник приділив етнодемографічним процесам. У своїх міркуваннях щодо подальшого розвитку Криму письменник дійшов висновку про необхідність активізації колонізації, оскільки в 80-90-ті роки XVIII ст. край залишило близько двохсот тисяч кримських татар. Обезлюднення регіону призвело як до запустіння багатьох родючих земель, так і до численних зловживань з боку місцевої адміністрації, представники якої досить часто несправедливо розподіляли земельні ресурси. Все це, на думку П. І. Сумарокова, значно сповільнювало економічне зростання Тавриди, не дозволяючи повністю розкрити увесь потенціал краю [17, ч. 1, с. 161].

Перша частина «Досугов кримського судьи» є цінним джерелом з вивчення місцевих старожитностей, оскільки містить описи та малюнки античних пам'яток. Під час поїздки до Севастополя П. І. Сумароков відвідав Балаклаву, Георгіївський монастир, руїни Херсонесу. Досліджуючи пам'ятки старовини, письменник указав на недбале ставлення до них з боку місцевої влади й місцевих жителів: «Нині відоме надбання Греків (Херсонес) складає дачу пані Алексіянової, на місцях храмів, будівель, укріплень, пасуться отари овець, увесь терен міста перетворився на понурій, порослий ялівцем степ» [17, ч. 1, с. 199–200].

У другій частині свого твору П. І. Сумароков продовжив розповідати про свої історико-краєзнавчі дослідження. Письменник відвідав печерні міста Криму: Ескі-Кермен, Тепе-Кермен, Мангуп-Кале. На початку XIX ст. ці середньовічні комплекси перебували практично в повному запустінні, тому мандрівнику було надзвичайно важко розрізнити сліди візантійської та османської присутності серед руїн. Тим не менш, досліджуючи печерні міста, пілігрим висловив думку, згідно з якою їх заснов-

никами були готи, що намагались захиститись від степових кочівників [17, ч. 2, с. 49–50].

Восени 1802 р. Павло Іванович продовжив свої дослідження античних старожитностей, відправившись до Південно-Східного Криму в пошуках давньогрецьких міст та поселень. Мандрівник, котрий спирався на труди Плінія та Страбона, оглянувши руїни поблизу селища Апук, прийняв їх за античне місто Німфей [17, ч. 2, с. 98]. Після цього письменник вирушив до Керчі та Єнікале. Перебуваючи в Керчі, П. І. Сумароков не лише докладно описав вигляд та стан фортеці, а й відвідав місцеві кургани, які на той час ще не було піддано масовому розграбуванню. Підсумком подорожі по Керченському півострову став невеликий нарис історії краю від античної доби до початку XIX ст. [17, ч. 2, с. 110–116]. Завершивши вивчення цього регіону, палігрим переправився на Таманський півострів, а потім повернувся до Сімферополя. Наприкінці 1802 р. П. І. Сумароков повернувся до Санкт-Петербургу.

«Досуги кримського судьи» є знаковим твором про Крим за доби правління Олександра І. П. І. Сумарокову вдалося створити неабиякий інтерес у столичної громадськості до історії і культури Тавриди, а також звернути увагу урядовців на численні проблеми краю: повільні темпи колонізації, низький рівень господарського освоєння родючих земель, халатне ставлення до античних та середньовічних старожитностей. Таким чином, публікація робіт Павла Івановича сприяла не тільки активізації історико-краєзнавчих досліджень Кримського півострову, а й певною мірою прискорила темпи його соціально-економічного розвитку на рубежі XVIII–XIX ст.

1820 р. Крим відвідав видатний громадський і державний діяч І. М. Муравйов-Апостол (1765–1851). Іван Матвійович народився 1765 р. в родині військового інженера генерал-майора М. А. Муравйова та О. П. Апостола, онуки українського гетьмана Д. П. Апостола. До повстання декабристів, в якому взяли участь троє його синів, І. М. Муравйов-Апостол служив у Колегії іноземних справ [18, с. 166]. У травні 1826 р. він пішов у відставку, присвятивши своє життя науковій та літературній діяльності [19, с. 79].

Найбільш відомим твором Івана Матвійовича є книга у двадцяти п'яти «листах» «Путешествие по Тавриде в 1820 году», котра була опублікована в Санкт-Петербурзі 1823 р. Ця робота містить в собі цінні історичні відомості, описи флори і фауни краю, нариси східних звичаїв, подробиці міського та сільського життя Тавриди в 20-ті роки XIX ст. [20]. Приймавши рішення відвідати Кримський півострів, І. М. Муравйов-Апостол звернувся до творів античних авторів (Геродота, Страбона), а також його сучасників, памагаючись якомога докладніше підготуватись до майбутньої подорожі. Загалом у Криму письменник провів вісім тижнів, у той час як підготовка й організація поїздки зайняли майже два роки [20, с. 6].

Античні пам'ятки викликали в мандрівника найбільшу цікавість, тому одним з перших місць, які

відвідав І. М. Муравйов-Апостол, став Херсонес. У шостому листі «Путешествия по Тавриде» міститься порівняльна характеристика фрагмента з «Географії» Страбона, котрий описав географічне положення давньогрецького полісу та картини, що повстала перед Іваном Матвійовичем. Відзначимо, що письменник намагався співвіднести назви давньогрецький міст, що згадуються у творах античних авторів, з населеними пунктами Криму початку XIX ст. [20, с. 71–72, 79].

Культура і архітектура кримських татар також цікавили палігрима. В десятому листі міститься докладний опис бахчисарайського палацу. Цей архітектурний пам'ятник І. М. Муравйов-Апостол сприймав як втілення літературного шедевру арабської літератури збірки казок «1000 і одна ніч». Письменник змалював пишне оздоблення кожного приміщення ханської резиденції, фонтани і гарем кримського хана. На той час будівлі палацу знаходились в аварійному стані, оскільки протягом десятиліть не ремонтувались: «*Різні будиночки, де колись жертви любові<<...>>томилися у неволі, являють собою зараз сумну картину руйнацій: стелі, що обвалилися, понівечені підлоги*» [20, с. 114–115]. Також лист містить в собі опис кладовища кримських ханів, їх гробниць, мавзолею (дюрбе). На думку І. М. Муравйова-Апостола, в цій погребальній споруді перебували останки дружини хана Керім-Гірея, котра була грузинкою за походженням. Цікаво, що автор «Путешествия по Тавриде» відкидав легенду, згідно з якою в дюрбе перебував прах польської княжни з родини Потоцьких. Цей варіант легенди відстоював Адам Міцкевич, котрий відвідав Крим 1827 р. [20, с. 118–119].

Подальший шлях Івана Матвійовича пролягав через печерні міста Криму. Письменник відвідав Чуфут-Кале та Мангуп-Кале, описавши побут та звичаї караїмів, що мешкали на території цих середньовічних комплексів [20, с. 128]. Повертаючись до Бахчисараю, мандрівник натрапив на руїни оборонних споруд, які здалися йому «старші за ханську столицю і, відповідно, татарського володарювання в Криму» [20, с. 131]. Вочевидь, І. М. Муравйов-Апостол спостерігав фрагменти візантійських фортифікаційних споруд, що не збереглися до наших часів.

Дослідження середньовічних комплексів палігрим продовжив на Східному узбережжі Криму. Відвідавши Судак та околицьні землі, письменник, зокрема, зазначив: «*На цьому простором розкати, на якому Паллас бачив велику кількість будівель приємної готичної культури, які вже при ньому застосовувались на зведення казарм, я нічого не знайшов, окрім церкви*» [20, с. 201]. З цього свідчення випливає, що протягом останніх десятиліть XVIII – перших десятиріч XIX ст. на території Судака були зруйновані десятки пам'яток архітектури, а від самої фортеці залишилися лише невеликі фрагменти стін та одна башта. Розповідаючи про стан господарського освоєння судакської долини, І. М. Муравйов-Апостол відзначив, що російські поміщики руйнують її екологічний баланс, оскільки намагаються насадити

якомога більше виноградників, при цьому не дотримуючись жодних норм чи правил [20, с. 206].

«Путешествие по Тавриде» представляє собою цінне джерело з історії містобудівництва в Криму, оскільки І. М. Муравйов-Апостол відвідав і описав більшість населених пунктів півострова. Так, наприклад, під час візиту до Феодосії, мандрівник зазначив, що це місто має неабиякий торговельний та курортний потенціал. У той же час він наголосив на необхідності надання Феодосійському градоначальству додаткової фінансової допомоги від царського уряду для прискорення економічного розвитку не лише міста, а й всього Криму [20, с. 249]. Також у творі пілігрима зустрічаються цікаві відомості про нереалізовані містобудівні проекти. Перебуваючи на Південному березі Криму, Іван Матвійович дізнався про плани будівництва нового міста – Софіополя, який планувались звести неподалік від Алупки. Однак, прибувши на місце будівництва, письменник побачив лише двадцять залишених просто неба колод. Жодних інших ознак будівництва він так і не побачив [20, с. 162]. Відзначимо, що під час поїздки до Ялти І. М. Муравйов-Апостол завітав до ботанічного саду, який нещодавно був відкритий у селищі Микита завдяки діяльності А. Е. Рішельє та Х. Х. Стевена. Мандрівник змалював сад як прекрасне місце, де зростають апельсини та лимонні дерева, мирт, кипариси. В саду, за даними Івана Матвійовича, була влаштована оранжерея, ботанічна бібліотека, невеликий храм [20, с. 158–159].

«Путешествие по Тавриде» І. М. Муравйова-Апостола займає почесне місце серед кримознавчих творів, що були написані в першій третині XIX ст. Поява цієї книги викликала нову хвилю інтересу до Тавриди в столичних колах. Так, наприклад, О. С. Пушкін, який відвідав півострів того ж 1820 р., з цікавістю ознайомився з працею Івана Матвійовича. Красномовні описи природи, докладні нариси з історії Криму, оригінальне зображення сцен з життя місцевих жителів (караїмів та кримських татар) перетворили «Путешествие по Тавриде» у своєрідний путівник Кримським півостровом, яким користувались не лише вітчизняні мандрівники, а й іноземні вояжери, котрі бажали побачити Південноукраїнські землі, оскільки твір І. М. Муравйова-Апостола неодноразово видавався в Росії, а також був перекладений на німецьку та італійську [21; 22].

Серед російських інтелектуалів, що відвідали Крим у 20-30-ті роки XIX ст., помітною фігурою був Павло Петрович Свіньїн (1787-1839). Для більшості дослідників його постать цікава у світлі заснування їм музейної колекції «Русский музей». У той же час досить маловідомим лишається той факт, що саме П. П. Свіньїн, завдяки своїм подорожнім записам, вплинув на формування інтересу столичної та провінційної російської громадськості до історії та природи Тавриди. Крім того, завдяки йому на сторінках часопису «Отечественные записки» з'явилися публікації, присвячені Кримському півострову.

П. П. Свіньїн походив з родини заможних костромських поміщиків. Отримавши освіту в Московському університеті, він поступив на службу

до Архівної Колегії іноземних справ, продовжив кар'єру в Міністерстві іноземних справ. 1806 р. у якості перекладача Павла Петровича було командировано в район Середземномор'я, де він зустрівся з майбутнім президентом Греції І. А. Каподістріа. Ця зустріч мала важливе значення для П. П. Свіньїна, оскільки саме Іоанніс Каподістріа підказав ідею створити труд, в якому б знайшли відображення побут та звичаї народів Російської імперії. Повернувшись на батьківщину, дипломат реалізував свій задум у знаменитій праці «Картины России и быт разноплеменных ее народов. Из путешествий П. П. Свиньина», котра була опублікована 1839 р. вже після смерті автора. На жаль, світ побачила лише перша частина книги, багато цінних матеріалів були загублені [23, с. 47].

З 1816 р. П. П. Свіньїн розпочинає видавництво часопису «Отечественные записки». Серед авторів цього журналу були відомі російські археологи, бібліографи, поети, письменники: М. В. Гоголь, М. П. Погодін, І. О. Стенпковський, П. І. Сумароков та ін. Перші кримознавчі публікації на сторінках цього видання з'явилися у 1821 р. Серед перших робіт відзначимо статтю О. В. Храповицького «Знакомства и встречи на Южном берегу Тавриды», а також публікації фрагментів його щоденника, в якому розповідалось про його подорож до Криму. Пізніше на шпальтах «Отечественных записок» з'явилися уривки з мандрівки до Криму на початку 20-х років XIX ст. самого П. П. Свіньїна [24, с. 163].

Результатом подорожі письменника до Криму у 1825 р. стала серія публікацій на основі щоденникових записів. У «Письме издателя «Отечественных записок» редактору» Павло Петрович зупинився на загальному описі своєї подорожі до Криму, акцентувавши увагу на зустрічах з відомим людьми – С. М. Броневським, М. С. Воронцовим та ін. За рік П. П. Свіньїн опублікував «Обозрение путешествия издателя «Отечественных записок» по России в 1825 году» [66]. У цьому творі письменник не лише описав археологічні пам'ятки різних народів та культур, освітив діяльність відомих учених (І. П. Бламберга, П. О. Дюбрюкса), а й порушив питання про необхідність збереження культурної спадщини на території Кримського півострова. Цією публікацією Павло Петрович зробив вагомий внесок у розвиток історичного кримознавства, оскільки у своїй праці виклав описи міст та пам'яток старовини, що були знайдені на їх території, а також склав нарис з історії вивчення різних районів Криму, який супроводжувався списком краєзнавців та їх публікацій стосовно Тавриди. Пізніше на сторінках «Отечественных записок» з'явилися окремі публікації мандрівника, присвячені кримським містам та достопам'ятним місцям. Так, наприклад, змальовуючи Керч, письменник відзначив його зручне становище як порту, де необхідно розвивати торгівлю та рибні промисли. П. П. Свіньїн відзначив, що Керченський півострів слід використовувати в якості плацдарму для розвитку торговельних та дипломатичних відносин із народами Кавказу. Крім того, його стаття містить опис місцевого музею старожитностей, археологічних розкопок погребальних споруд на території Керчі [25, с. 11–29].

Матеріали, що були зібрані під час подорожей по Тавриді, в подальшому стали основою для кримських нарисів «Картины России и быт разноплеменных ее народов. Из путешествий П. П. Свиньина». Загалом твір письменника містить десять оповідей, присвячених Криму та його мешканцям: «Дворец крымских ханов в Бахчисарае», «Служение Дервишей», «Бахчисарайский фонтан», «Татарская кофейня в Бахчисарае», «Кучук-Ламбат», «Керчь», «Древняя Пантикапея», «Крымский грек», «Гречанка», «Цыганы» [26, с. 329–331, 337–338]. Ці нариси мають особливу цінність в контексті історико-краєзнавчих досліджень Кримського півострова, оскільки в них міститься значний масив відомостей, що характеризують громадське життя, культуру, побут народів, що мешкали на теренах Тавриди в першій половині XIX ст.

Завдяки старанням П. П. Свиньїна російські письменники, наукові діячі отримали змогу вперше в історії російської громадської думки налагодити наукові дискусії навколо проблем історії, культури, економіки, етнографії Криму. Це, в свою чергу, дало змогу залучити представників столичної інтелігенції до активного вивчення та освоєння Тавриди в першій третині XIX ст. В результаті цієї активізації в 30-40-х роках XIX ст. російським ученим вдалося розробити нові підходи в кримознавчих дослідженнях, перей-

шовши від загального вивчення краю до цілеспрямованих експедиційних поїздок.

Таким чином, завдячуючи подорожам та виданням подорожніх записок П. І. Сумарокова, І. М. Муравйова-Апостола, П. П. Свиньїна в першій третині XIX ст. в російській громадській свідомості остаточно було сформовано загальне уявлення про Кримській півострів. Твори цих мандрівників викликали хвилю інтересу до пам'яток архітектури і культури Тавриди як серед російської інтелектуальної еліти, так і серед іноземців, оскільки записки вітчизняних мандрівників перекладались на німецьку, італійську, шведську. Подорожі російських інтелектуалів до Криму не лише сприяли активному накопиченню кримознавчих матеріалів, але й спонукали царський уряд до більш активного засвоєння краю через те, що проблема розвитку Південноукраїнських земель набувала розголосу, перетворившись на предмет публічних дискусій. Окрім цього, твори російських вояжерів на сьогодні є важливим джерелом з історії, економіки, етнографії Криму в першій половині XIX століття, тому що до нинішнього часу до нас дійшов досить невеликий масив документів, що висвітлює події, які трапились на півострові в перші десятиріччя після створення Таврійської губернії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бочан П. О. Україна в поглядах німецьких і французьких вчених, послів і мандрівників XVII – XIX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Петро Олегович Бочан. – Чернівці, 2008. – 20 с.
2. Никифорок Н. О. Мандрівні записки Й. А. Гільденштедта як джерело з соціально-економічної історії України другої половини XVIII ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 00.07.06 / Наталя Олексіївна Никифорок. – Донецьк, 2000. – 17 с.
3. Непомнящий А. А. Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма (последняя треть XVIII – начало XX века) / А. А. Непомнящий ; Ин-т укр. археологии и источниковедения им. М. С. Грушевского НАН Украины. – К., 1999. – 211 с.
4. Непомнящий А. А. Иностранцы путешественники о колонизации Крыма в конце XVIII – XIX веке / А. А. Непомнящий // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку: Наукові доповіді. Міжнародна науково-методична конференція: У 2 ч. – Херсон, 1997. – Ч. 1. – С. 219–223.
5. Непомнящий А. А. К вопросу о начале научного изучения Крыма: Экспедиция В. Ф. Зуева / А. А. Непомнящий // Пилигримы Крыма – 98: Путешествия по Крыму, путешественники о Крыме. Международ. науч. конф. : мат-лы. – Симферополь : Крымский архив, 1998. – С. 91–96.
6. Непомнящий А. А. Мандрівництво по Криму у першій третині XIX ст. та його роль у розвитку краєзнавства та туризму / А. А. Непомнящий // Туристично-краєзнавчі дослідження / Ін-т туризму ФПУ. – Київ, 1998. – Вип. 1: Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Туризм в Україні: економіка та культура»: у 2 ч. – Ч. 2. – С. 138–144.
7. Непомнящий А. А. Ж.-Ф. Гамба и его записки о путешествии по Крыму / А. А. Непомнящий // Крымский архив. – Симферополь, 1999. – Вып. 4. – С. 35–42.
8. Деремедведь Е. Н. Крымская Ривьера : Авантюрные приключения англичанок в Тавриде / Е. Н. Деремедведь. – Симферополь : Сонат, 2008. – 208 с.
9. Громенко С. В. Густав Олизар и его воспоминания как источник по истории Крыма / С. В. Громенко // Историческое наследие Крыма. – Симферополь, 2006. – № 15. – С. 156–167.
10. Громенко С. В. Польські мандрівники в Криму у XIX столітті: географія подорожей / С. В. Громенко // Историчний архів. Наукові студії: Зб. наук. праць. – Миколаїв, 2009. – Вип. 3. – С. 134–136.
11. Храпунов Н. И. Крым в описаниях Реджинальда Хербера (1806 г.) / Н. И. Храпунов // Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии. – 2008. – Вып. 14. – С. 645–697.
12. Храпунов Н. И. Путешествие по Крыму Стивена Гредлета / Н. И. Храпунов // Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии. – 2009. – Вып. 15. – С. 656–681.
13. Soumarokoff P. Reise durch die Krimm und Bessarabien im Jahre 1799 / Aus d. Russ. von Johann Richter / P. Soumarokoff. – Leipzig, 1802. – 230 s.
14. Soumarokoff P. Rese genom Krimm och Besarabien ofwersättning af P. O. Gravander / P. Soumarokoff. – Stockholm, 1805. – 118 s.
15. Сумароков П. И. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году с историческим и топографическим описанием всех мест / П. И. Сумароков. – М. : Унив. тип. Ридигера, 1800. – 244 с.
16. Дерий С. П. К вопросу о деятельности комиссии по разрешению земельных споров (1802-1810 гг.) / С. П. Дерий // Материалы по Истории, Этнографии и Археологии Таврии. – 1993. – Вып. 3. – С. 161–169.
17. Сумароков П. И. Досуги Крымского судьи, или Второе путешествие в Тавриду / П. И. Сумароков. – СПб., 1803. – Ч. 1. – 271 с.; Ч. 2. – 272 с.
18. Бокова В. М. Муравьев-Апостол И. М. / В. М. Бокова, Э. В. Данилова // Русские писатели. 1800-1917: Биограф. словарь / гл. ред. П. А. Николаев. – Т. 4. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1999. – С. 166–169. – (Русские писатели 11-20 вв.).
19. Колесникова Н. Н. «Потомки отдадут мне справедливость...» Иван Матвеевич Муравьев-Апостол и его «Путешествие по Тавриде» / Н. Н. Колесникова // Таврика (125 лет со дня основания библиотеки). – Симферополь, 1998. – С. 76–82.

20. Муравьев-Апостол И. М. Путешествие по Тавриде в 1820 году / И. М. Муравьев-Апостол. – СПб., 1823. – 337 с.
21. Murawiew-Apostol I. Reisedurch Taurienimjahre 1820 / I. Murawiew-Apostol – Berlin ; Laidberg, 1825. – VI, 249 s.
22. Murawiew-Apostol I. Viaggio per la Tauride fatto nel 1820 / I. Murawiew-Apostol. – Napoli, 1833. – VIII, 511 s.
23. Афиани В. Ю. Русский путешественник Павел Петрович Свиньин (1787-1839) / В. Ю. Афиани // Краеведы Москвы / сост. Л. В. Иванов, С. О. Шмидт. – М. : Московский рабочий, 1991. – Вып. 1. – С. 45–59.
24. Маленко А. Ю. «Пишу, читаю..., думаю о Крыме...»: Крым в жизни и творчестве А. С. Пушкина и его современников / А. Ю. Маленко. – Симферополь : Бизнес-информ, 2005. – 208 с.
25. Свиньин П. П. Керчь, древняя Пантикапея. (Из живописного путешествия по России издателя «Отечественных записок») / П. П. Свиньин // Отечественные записки. – 1828. – Ч. 34. – № 96. – С. 3–31.
26. Свиньин П. П. Картины России и быт разноплеменных ее народов из путешествий П. П. Свиньина / П. П. Свиньин. – СПб, 1839. – Ч. 1. – 388 с.

Рецензенти: Непомнящий А. А., д.і.н., професор Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського;
Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту.

© Г. С. Каушлієв, 2011

Стаття надійшла до редколегії 20.01.2011